

VELIKE SILE I REVOLUCIONARNE PROMENE U JUGOSLAVIJI

Što su više zapadni saveznici prenosili ratne operacije prema jugu Evrope, to se pojačavalo njihovo interesovanje za jugoslovensko ratište. Već septembra 1942, uoči iskrcavanja Amerikanaca i Britanaca u Francusku Severnu Afriku, general Harold Aleksander je tražio od Mihailovića da se četnici aktiviraju protiv okupatora i pomognu u rušenju saobraćajnica i razaranju nemačke pozadine. Opominjući preko vlade Mihailovića, Britanci su mu stavljali do znanja da se partizani jedini bore u Jugoslaviji, da četnici od oktobra 1941. ne učestvuju u toj borbi i da se više s takvim njegovim držanjem ne može suprotstavljati sovjetskoj propagandi. Britanski major Piter Boj je krajem decembra 1942. saopštio majoru Živanu Kneževiću da Mihailović saraduje s Italijanima i kvislinzima. Najzadrtije Mihailovićeve pristalice odbacivale su britansko navaljivanje da se stupi u akcije, smatrajući ga znakom njihove ravnodušnosti za srpski narod i opasnošću njegovog mogućnog istrebljenja ako se upusti u nagovaranu avanturu. Sovjeti su imali dokaze o ovoj kolaboraciji, a na drugoj strani stavljali su do znanja britanskom savezniku da su četnici izneverili pristup aktivnog otpora u savezničkoj ratnoj koaliciji. Vlada S. Jovanovića nastavljala je s pokušajima da se „partizani” posredstvom sovjetske vlade nateraju da se stave pod Mihailovićevu komandu, iako to više nije odgovaralo situaciji i odnosima snaga, niti je bilo moguće. Mihailović, koji nije bio raspoložen da se bori protiv okupatora, nalazio je razne izgovore za neaktivnost — navodeći, između ostalog, da nema oružja ili da ne želi da izazove nemačke represalije i upad u okupacionu zonu Italije, s obzirom da računa na italijansko naoružanje u trenutku njene kapitulacije — a u stvari je ostajao pasivan zbog doslednog Pridržavanja strategije iščekivanja raspleta na velikim frontovi-

Ta strategija podrazumevala je savlađivanje, pomoću

okupatora i u okvirima rata, narodnooslobodilačkog pokreta kao revolucionarne snage koja sprečava obnovu monarhije, poretka privatne svojine i prevlasti srpske građanske klase u' Jugoslaviji. Mihailović je u prisustvu britanskog pukovnika S. V. Bila Bejlja izjavio, februara 1943, na nezadovoljstvo premi'jera Čerčila, da su glavni protivnici komunisti, Muslimani i Hrvati, a prijatelji Italijani. Ovom izjavom u svojoj „prestonici" Gornjem Lipovu, kod Kolašina, on je praktično odbacio suprotstavljanje okupatorima i britansku strategiju pojačavanja otpora u nemačkoj pozadini, najverovatnije uveren da će četničke snage uništiti glavninu NOVJ u predstojećim borbama na tlu Hercegovine. Britanski faktori odlučivanja sve su se više uveravali, na osnovu izveštaja svojih oficira iz Jugoslavije, da je partizanska udarna sila i vojna organizacija daleko iznad četničke, da su četnici izgubili svaki moralni i politički ugled i da njihova vlast postaje narodu sve nepodnošljivija. Štaviše, Britanci su počeli da uviđaju da narodnooslobodilački pokret nije samo jedini nosilac antifašističke borbe u Jugoslaviji, već i vodeća sila sutrašnje jugoslovenske države.

Od Mihailovićevih izjava je morao da se ogradi i predsednik emigrantske vlade, stavljajući do znanja svome ministru da su Nemci i Italijani, koji su rasparčali Jugoslaviju i oduzeli narodu slobodu, prvi i glavni neprijatelji, protiv kojih treba udružiti sve borbene snage Jugoslavije, ostavljajući po strani unutrašnje razmirice. Pomoć od saveznika mogla se tražiti samo za borbu protiv neprijatelja, a ne za unutrašnja razračunavanja. Jovanović je pokazivao razumevanje za prihvatanje borbe sa partizanima u određenim prilikama, ali ne i opravdanje kolaboracije. Bez obzira na sva svoja uvijanja Mihailović se nije mogao povinovati navedenim instrukcijama, jer, na jednoj strani, nije imao snage za borbu protiv okupatora sve dok je u narodnooslobodilačkom pokretu gledao glavnog protivnika, niti mogao opstati bez strane, pa ma i okupatorske podrške u toj borbi, a na drugoj strani bi aktiviranje otpora značilo i odstupanje od njegove osnovne strategije iščekivanja. Marta 1943. Mihailović je napadao SSSR da, uprkos javnim izjavama o svom nemešanju, u praksi radi protiv nacionalnih pokreta sa ciljem da se ojačaju komunističke snage. Od celokupne navodne antiokupatorske aktivnosti četnika ostalo je kao svedočanstvo samo antičetničko raspoloženje nemačkog vojno-političkog vrha, zapravo Hitlerova srbofobija, što je četnicima i delu emigracije omogućavalo da

ističu **Mihailovičev** značaj i značaj njegove „Jugoslovenske vojske u otadžbini“, kao rezervne armije u trenutku iskrcavanja.

Britanska politika počela je da se menja marta 1943, što se podudarilo s četničkim slomom na Neretvi. Glavni zagovornik ove politike bio je britanski premijer, koji je u njenom formulisanju i primeni nailazio na otpore britanskih upravnih, političkih, propagandnih i vojno-obaveštajnih centara. Cerčil se nije odricao četnika, već je u okviru politike „dvostrukog koloseka“ ili „ekvidistance“ rešio da održi veze s Mihailovićem, ali da se, preko svojih oficira, poveže i sa narodnooslobodilačkim pokretom. Od četnika je tražio da prekinu kolaboraciju i da ne napadaju partizanske snage, sem u nužnoj odbrani. Izlazilo je na videlo da je Mihailović bio nepravedno glorifikovan zbog borbe koju vodi isključivo NOVJ. Pored partizanskog uspeha na jugoslovenskom ratištu i četničke agonije marta / aprila 1943. na Neretvi i Drini, na promenu britanske politike u Jugoslaviji uticala je i sovjetska diplomatija, koja je u leto i jesen 1942. ukazivala na saradnju Mihailovićevih komandanata s okupatorom, snabdevena preko Kominterne informacijama vodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Sovjetska politika prema događajima u Jugoslaviji bila je određena procenom o odnosima snaga u antifašističkoj koaliciji: vlada je oprezno omogućavala da vesti o kolaboraciji četnika dospeju u komunističku i radničku štampu, posredstvom Kominterne, kao i u visokotiražnu građansku štampu, kritikujući izbegličku vladu što se nije ogradila od svog ministra vojske; a na drugoj strani saglasila se da se poslanstva dve zemlje podignu na rang ambasade. KPJ je jedinu vezu sa svetom imala preko Kominterne ali, isto tako, trpela njene kritike za sektaštvo, iza kojih se krila ideološka neverica u širinu i snagu narodnooslobodilačkog pokreta, odražavajući stara i okamenjena shvatanja o „dvema etapama“ i svemoći spoljnog faktora u borbi za nacionalnu i socijalnu emancipaciju naroda. Zbog ovih shvatanja Kominternu je od 1941. pa sve do raspuštanja polovinom 1943. — koje su jugoslovenski komunisti pozdravili, videći u tome aktu potvrdu da su komunističke partije izrasle u samostalne i nezavisne činioce borbe u nacionalnim okvirima, iako je on proizišao iz Staljinove pragmatističke politike ustupaka zapadnim silama, rezervisanim prema aktivnosti „centra svetske komunističke zavere“ — ispoljavala nerazumevanje za samostalnu poziciju KPJ, izraženo u ćutanju na neke njene inicijative, kritici

njenog kursa, oglašivanju o njene zahteve za upućivanje pomoći. Tito je u ime KPJ, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta, od prvog dana ustanka tražio pomoć od sovjetske vlade i Vrhovne komande Crvene armije preko Kominterne, ali ona nije stizala. Ima indicija da je ova pomoć jedno vreme, posebno u zimu 1942. bila obećana, ako je ceniti po preciznim prostornim koordinatama i vremenskim oznakama dostavljanim Moskvi, kao i upornosti iščekivanja Moše Pijade na Durmitoru. Jugoslovenska historiografija konstatuje da je ova pomoć tražena i da ona nije stizala, smatrajući da se radi o opreznosti sovjetske vlade pred svojim zapadnim saveznicima, ne izostavljajući i teškoće njenog doturanja, nasuprot sovjetskim istoričarima koji težište isključivo stavljaju na nepremostive tehničke teškoće. Gledište jugoslovenskih istoričara, bar najvećeg dela, ne može da se apstrahuje od šireg okvira odnosa u kojemu Kominternu deluje kao produžena ruka Staljinove državne politike. U postojećoj konstelaciji odnosa i svog faktičkog statusa Kominternu nije ni mogla da odnose sa KPJ ne podređuje obzirima SSSR-a prema vodećim zapadnim savezničkim silama.

Britanci su postojanje moćne „partizanske armade“, čija aktivnost ni ranije nije bila nepoznata njihovim političkim faktorima, sada prihvatili kao nezaobilaznu činjenicu, od posebne važnosti pred očekivani „skok“ invazionih anglo-američkih snaga iz Tunisa na Pantelariju, Siciliju i Apeninsko poluostrvo. S ulaskom rata u novu fazu, Britanci nisu mogli da se oglašuju na sve jači uticaj SAD i SSSR-a u antifašističkoj koaliciji, zasnovan na američkoj ratnoj moći i sovjetskom samopouzdanju posle odlučujućih pobeda na istočnom frontu. Britanskoj politici u Jugoslaviji osetno je štetila četnička vojna neaktivnost, odnosno kolaboracija. Za Britance nije više bilo sumnje da je četnički pokret vojno i politički slab, jednostrano nacionalno orijentisan, kao i da monarhija, budući pansrpska institucija, nije više objedinjavajući element naroda Jugoslavije. Kritičko sagledavanje jugoslovenske monarhije i njene uloge još nije značilo da je Britanci napuštaju i odbacuju, već da, naprotiv, preuzimaju njenu odbranu u svoje ruke, pod vidom osiguravanja ustavnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije, pri čemu su se prvenstveno rukovodili političkim i vojnim interesima, ali i vlastitom tradicijom i sentimentom da očuvaju ugled krune pred svetom i javnim mnjenjem. Razrivena svađama i neupotrebljiva u novim vremenima, jugoslovenska politička

emigracija u Londonu postajala je za Čerčila veliki teret; ona je terala i Ruzvelta da u proleće 1943. razmišlja vredi li se zalagati za obnovu Jugoslavije pri postojanju nesavladivih antagonizma između prvaka srpske i hrvatske buržoazije.

Kao izraz promenjene britanske politike spustila se misija Vilijama Stjuarta i kapetana F. V. Dikina, a septembra 1943. i brigadira Ficroja Maklejna. Uspostavljanje prvog zvaničnog kontakta s britanskim oficirima nije značilo nestajanje sumnji rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u buduće britanske planove. Verovalo se da oni dolaze da uspostave komandu nad NOVJ uoči anglo-američkog iskrcavanja. Sumnje su se pojačavale samim tim što se kod četničke Vrhovne komande nalazio drugi britanski oficir višeg čina (pukovnik Bil Bejli). Nova politika Velike Britanije izazvala je nezadovoljstvo i u Mihailovićevom štabu. Za četničkog komandanta je uvažavanje drugih antifašističkih snaga bila izdaja, koja je štetila ne samo „nacionalnom pokretu“ već i opštoj savezničkoj stvari. Nezadovoljstvo je naraslo kada je dobio telegram (poznat kao „ibarski“) Komande na Srednjem istoku da sve svoje snage povuče istočno od Kopaonika, jer zapadno od ove planine nema uticaja. Koristeći formalnu osnovu da kao načelnik Vrhovne komande može primati naredjenja samo od svog vrhovnog komandanta, to jest kralja Petra II, Mihailović je odbio primenu britanske direktive, koju su vojni krugovi povukli. Teritorijalno razgraničenje nije bilo izraz Čerčilovih zamisli, a na drugoj strani predavanje zapadnih delova Jugoslavije (Slovenije, Hrvatske i Slavonije) narodnooslobodilačkom pokretu ocenjeno je kao suviše veliki ustupak.

Sprovođeci novu politiku u Jugoslaviji, Britanci su, posle pada vlada Slobodana Jovanovića i Miloša Trifunovića, uticali na stvaranje jednog slabog i prelaznog, činovničkog kabineta, pod predsedništvom Božidara Purića, za koji su računali da će ukloniti Mihailovića iz vlade. Međutim, velikosrpske snage neočekivano su se žestoko usprotivile otpuštanju kompromitovanog ministra vojske i, uopšte, novoj britanskoj politici u Jugoslaviji. Za Purića, Mihailović je bio heroj koga su Britanci hteli da žrtvuju „međunarodnom komunizmu“. Predsednik vlade u izbeglištvu optuživao je Britance da iz straha čine koncesiju SSSR-u. Upućivao je kralja da se što više okrene prema SAD i podrži Mihailovića. Britanski zahtev da Mihailović bude uklonjen iz Jugoslovenske kraljevske vlade Purić je

ocenjivao kao podleganje „izmišljenim pričama i falsifikovanim partizanskim dokumentima". Napadao je Britance što su lomili Mihailovića i celu zemlju predavali Titu. Politiku u toku nazivao je „ludačkom", smatrajući da bi u slučaju njene primene saveznici izgubili ne samo ceo srpski narod već i sve Jugoslovene s kojima bi došli u sukob. Purić je pretio obrazovanjem vlade u zemlji i ostavkom Jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

No, britanski premijer je neumoljivo nastavljao pritisak, rukovođen svojom vizijom događaja i britanskom ulogom u globalnoj politici antifašističke koalicije. Njega su o situaciji izveštavali britanski oficiri akreditovani kod Vrhovnog štaba, potvrđujući ispravnost britanske preorijentacije. Brigadir Fic-roj Maklejn, „ambasador-vođa", kako ga je nazivao Čerčil, posle susreta s Titom zabeležio je da još nije video takvog komunistu, toliko nezavisnih pogleda, i da je on glavni „ključ" jugoslovenskog problema. Dikin je takođe u Titu video centralnu ličnost pokreta. Kasnije je skicirao svoj doživljaj ljudi koji su bili njegovi najbliži saradnici. Za Rankovića, koji se uvek kretao uz Tita, veli da je davao „utisak iskusnog partijskog radnika naviknutog na podmukle opasnosti rada u ilegalstvu". U Ivi Loli Ribaru video je simbol i idola omladine; bio je kaže „dofen" Tita. Tito i Kardelj su bili vezani „svojim ruskim iskustvom, jednim ambivalentnim obrazovanjem, koje teško da je imao neki drugi član obnovljene Komunističke partije Jugoslavije u to vreme". Ovi ljudi su, po Dikinu, sa Đilasom i Pijade činili „uži Titov kabinet". Britanski oficiri i diplomati — Dikin i Ralf Stivenson, koji je bio ambasador Velike Britanije pri kraljevskoj vladi — referisali su svom premijeru u Kairu, posle Teherana, o situaciji u Jugoslaviji. Stivenson je u partizanima video stranu koja će sutra vladati Jugoslavijom. Čerčilova provera mišljenja, preko svojih oficira i diplomata u Kairu, decembra 1943, odlučila je o sudbini Mihailovića, jer je rešeno da se kralju Petru II savetuje da ukloni svog ministra vojske. Nemilosrdno žrtvujući Mihailovića, čijoj je glorifikaciji sam doprineo u interesu britanske politike, Čerčil nije zaboravljao da četničkog komandanta posmatra i kao „tragičnu figuru" i da u svojim memoarima napiše da „istorija koja pravi tananije razlike ne treba da (ga) izbriše iz spiska srpskih rodoljuba". Napuštajući Mihailovića Čerčil se opredeljivao za podršku umerenijim građanskim snagama za njihov sporazum s

„narodnooslobodilačkim pokretom, smatrajući da one nemaju drugih izgleda sem tih, posebno da je to jedina šansa „mladog kraljevića“.

Cerčilovoj politici kompromisa u Jugoslaviji prišla je decembra 1943. i sovjetska vlada, što je britanskog premijera samo podstaklo da nastavi pritisak na umerenije krugove jugoslovenske buržoazije da što pre nađu *modus vivendi* s narodnooslobodilačkim pokretom. Britanci su smatrali da je sporazum o otpuštanju Mihailovića jedina šansa mladog kralja. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta uviđalo je da da je britanska politika politika „trojanskog konja“, ali ju je prihvaćalo iz međunarodnih obzira prema antifašističkoj koaliciji i zbog vlastitih procena da se revolucionarni poredak može učvrstiti, naročito posle prednosti stečenih konstituisanjem AVNOJ-a u najviši organ jugoslovenske federacije. Svesni da nemaju snage da se frontalno suprotstave narodnooslobodilačkom pokretu i SSSR-u, kojeg su smatrali njegovim pokroviteljem, Britanci su nastojali da novim prilazima osiguraju sovjetsku saradnju u rešavanju jugoslovenskog problema, da prevaziđu paralelizam organa stvaranjem jedinstvene vlade i da zaštite svoje interese očuvanjem monarhije. Saradnja s narodnooslobodilačkim pokretom i obrazovanje jedinstvenih institucija trebalo je, prema britanskim zamislima, da omekša jugoslovenske komuniste i oslabi njihovu ideološko-političku čvrstinu, kako bi se podigao odbrambeni zid protiv sovjetske ekspanzije. Građeci ovu politiku Čerčil je računao na umerenije snage jugoslovenske buržoazije, koje nisu bile kompromitovane saradnjom s okupatorom, na antifašiste koji se nisu priklonili narodnooslobodilačkom pokretu, a naročito na srpske „domaćine“, koji su, po njemu, odbacivali ekonomsku teoriju Karla Marksa.

Nova britanska politika u Jugoslaviji uticala je sa drugim faktorima na korekciju Titove politike vojne institucionalizacije balkanskih pokreta otpora. Kao rezultat razbuktavanja antifašističke borbe na jugu Jugoslavije, u Albaniji i Grčkoj došlo je juna 1943. do sporazuma predstavnika štabova Jugoslavije, Grčke i Albanije o stvaranju Balkanskog štaba. Na povezivanju antifašističkih snaga balkanskih naroda radio je delegat Vrhovnog štaba NOVJ S. Vukmanović, koga je na jug Jugoslavije krajem 1942. godine uputio Tito. Do sporazuma je došlo uoči italijanske kapitulacije, 20. juna 1943. godine. Nemci su odranije strahovali od grupisanja protivnemačkih snaga na Balkanu,

uočavajući da se time ugrožava odbrambeni bedem Trećeg Rajha s juga. Polovinom 1943. Vrhovni štab NOVJ je stajao i^{2a} ove akcije o čemu govore dve bitne činjenice: prvo, o postizanju sporazuma, za stvaranje Balkanskog štaba Vrhovni štab je depešom obavestio Glavni štab Hrvatske; drugo, u depeši se isticalo da je i bugarsko partijsko vodstvo takođe dalo saglasnost za osnivanje ovog štaba.

Sporazum polazi od načelne saglasnosti da se razvija uzajamna saradnja, a pre svega jedinstvo akcije svih narodnooslobodilačkih snaga balkanskih zemalja stvaranjem jedinstvene komande, to jest Vrhovnog štaba. „Svi delegati su svesni” kaže se, „odkolikog bi značaja bilo osnivanje Balkanskog štaba koji bi dao nove podsticaje kao i novi ritam borbi balkanskih naroda za njihovo oslobođenje. On bi dao novu snagu borbi za potpunu pobedu istinske demokratije u balkanskim zemljama. On bi otklonio sve teškoće i otvorio bi put za stvaranje balkanske konfederacije posle proterivanja fašističkog okupatora izvan Balkana.” Jedinstvo akcije procenjeno je kao hitno potrebno između narodnooslobodilačke vojske Albanije i Jugoslavije u oblasti Kosova i Metohije, kao i u Makedoniji, gde je živio „veliki procenat” albanskog življa. Istovremeno se konstatovalo da na Kosovu i Metohiji veliki broj Albanaca ne učestvuje aktivno u narodnooslobodilačkom pokretu, „zbog šovinističke mržnje prema srpskom elementu koji tamo živi”. Predviđena je saradnja između narodnooslobodilačkih vojski Albanije i Grčke u oblasti Kosturija — Korča i Ardirokastru — Janjina. Istovremeno se predviđala koncentracija snaga narodnooslobodilačke vojske Albanije u oblasti Korče, NOV Grčke na sektoru Kosturija, kao i NOV Makedonije na prostoru Ohrid — Bitolj. Smatralo se da su vojni i politički uslovi povoljni za oslobađanje ovih sektora u istom vremenskom razdoblju. No, u odnosima između predstavnika Jugoslavije i Grčke poseban problem je predstavljalo političko i vojno pitanje Makedonije. U sporazumu je stajalo da je Makedonija bila do sada rasparčana i predstavljala „monetu za potkusurivanje” u „imperijalističkim ratovima”. Bilo je nužno da Balkanski štab da zajedničku izjavu o priznanju prava naroda u Makedoniji da raspolaže samim sobom. Svi „elementi iz Makedonije” trebalo je da se udruže u borbi za oslobođenje Makedonije i tako daju svoj doprinos zajedno sa narodnooslobodilačkim snagama Jugoslavije, Grčke, Bugarske i Albanije u borbi protiv okupatora. Za grčke komuniste pitanje

Makedonije je ocenjeno kao „osetljivo“, o čemu treba da raspravlja KP Grčke, dok bugarski predstavnik nije prisustvovao sastanku na kome je zaključeno da se formira Balkanski štab. Po delegatu KP Grčke situacija u „Grčkoj Makedoniji“ se mnogo razlikovala od situacije u bugarskom i jugoslovenskom delu Makedonije, jer je u „Grčkoj Makedoniji“ živelo samo 10% makedonskog življa. Tek u oblasti Vodena, Lerina i Kosturije bilo je 60% „makedonskog elementa“. Postavljanje makedonskog problema dovelo bi, smatrao je grčki delegat, do mobilizacije Makedonaca, dok bi izazvalo nezadovoljstvo kod grčkog naroda prema Komunističkoj partiji Grčke. U vojnom pogledu smatralo se celishodnim koncentrisanje svih snaga na sektoru Đevdelijske (Jugoslavija) i Gornje Đumaje (Bugarska) radi saradnje svih makedonskih snaga u napadima na železničku prugu Skoplje — Đevdelijska — Solun, jer su u tom trouglu između Grčke, Jugoslavije i Bugarske postojale sve mogućnosti za njegovo oslobođenje. Ukoliko zainteresovani „glavni štabovi“ balkanskih zemalja prihvate sporazum, trebalo je da „zaduže kvalifikovane predstavnike da osnuju Vrhovni balkanski štab“.

Kao što se vidi, bugarski delegat nije prisustvovao sastanku na kome je došlo do zaključenja sporazuma, iako se iz navedene depeše Vrhovnog štaba NOVJ Glavnom štabu Hrvatske vidi da je bugarsko partijsko vodstvo takođe dalo saglasnost za osnivanje Balkanskog štaba. Međutim, grčki komunisti su naknadno poništili zaključak o pristupanju Balkanskom štabu. S. Vukmanović insistira još septembra 1943. na obrazovanju ovog štaba, čak i bez Grka, ali direktivno pismo Tita od 9. oktobra 1943. stavlja van snage stav svog delegata. Decembra 1943. Tito je protiv stvaranja „opšteg balkanskog pokreta“, koji se još ni približno nije „iskristalisao u procesu borbe“, a trebalo bi da „potisne našu narodnooslobodilačku borbu, Vrhovni štab i AVNOJ“.

Ideja o Balkanskom štabu je u jesen 1943. bila prevaziđena drukčijim razvojem događaja u Jugoslaviji i na Balkanu. Iskrcavanjem zapadnih saveznika u Italiji otpadala je mogućnost invazije preko egejskog arhipelaga i Grčke ili Albanije. Posle raspuštanja Kominterne, organi za koordinaciju i saradnju više komunističkih partija i „pokreta otpora“, na regionalnoj osnovi, postajali su neprihvatljivi i za Moskvu, ukoliko su mogli nepovoljno uticati na odnose u antifašističkoj koaliciji. Zainteresovana za Grčku, kao svoju interesnu sferu, Velika

Britanija je bila protivnik povezivanja grčkog pokreta otpora s oslobodilačkim pokretima Jugoslavije i Albanije. U vreme kada je Velika Britanija menjala politiku u Jugoslaviji, tražeći rešenja za sporazum između narodnooslobodilačkog pokreta i izbegličke vlade istiskivanjem Mihailovića iz njenog sastava, rukovodstvo KPJ nije moglo da ne vodi računa o neprihvatljivosti balkanskih povezivanja pod vodstvom komunista za Britanije. Dalje insistiranje na ranijem obliku povezivanja za Jugoslaviju je čak moglo postati štetno sa stanovišta širine antifašističkih pokreta, kohezije savezničkih sila, međunarodne legalizacije dotadašnjih revolucionarnih ostvarenja. Sporazum iz juna 1943. i pitanje njegove realizacije otkrivali su protivurečnost interesa između komunističkih partija, stepen nepoverenja, razlike u pogledima na makedonsko pitanje koje će se zadržati i u kasnijem razvoju, a na drugoj strani internacionalnu dimenziju antifašističke i oslobodilačke borbe balkanskih naroda o kojoj nije moglo da se ne vodi računa sa stanovišta postavljenih revolucionarnih ciljeva.

Maklejn se po spuštanju na slobodnu teritoriju još kretao u okviru ranije britanske politike podržavanja svih antifašističkih snaga, ali su događaji uticali da se ova linija kao neostvarljiva počne napuštati. Njegov dolazak je pao u vreme plime narodnooslobodilačkih snaga posle italijanske kapitulacije. No, britanski realizam i brzo pronicanje u izmenjenu situaciju ogledao se u shvatanju da su u Jugoslaviji stvorene nove vojne i političke organizacije i da su za vreme okupacije vodstvo preuzele nove vojne i političke snage. Za Maklejna je narodnooslobodilački pokret bio pod uticajem „Rusije“, a partizanska armija pod komandom komunista. U njegovom viđenju narodnooslobodilački odbori su odgovarali „ruskom sovjetu“, a „konstitucionalno uređenje“ se u glavnim crtama podudaralo sa sovjetskim. Svi ključni položaji su bili u rukama komunista, iako su izbori sprovedeni nominalno na nepartijskoj osnovi. Brigadir je uočavao opštu blagonaklonost prema sovjetskoj liniji; živelo je uverenje o SSSR-u kao zemlji koja sa narodnooslobodilačkim pokretom jedina učestvuje u ratu protiv fašizma; bili su vidljivi ostaci panslavizma; razgorevana je stara tradicija o „Rusiji“ kao jedinom zaštitniku. Po njemu, onaj koji poznaje SSSR mogao je pomisliti da se nalazi u nekoj od njegovih republika. Ali oko lucidnog posmatrača nije moglo da ne zapazi i niz drugih znakova koji su govorili suprotno, naglašavanjem nekih

samosvojnih crta ponašanja, organizacije, uređenja, samostalnosti u analizama. Maklejn je tako zapažao da je izgrađena impresivna vojna i politička struktura pokreta samostalnom snagom, bez pomoći spolja, zahvaljujući ljubavi prema slobodi, mladosti pokreta, oduševljenju za novu Jugoslaviju. Mada su komunisti bili vodeća snaga pokreta, prevladavala je klasna i verska tolerancija. Pitanje privatnog vlasništva i preduzetništva je bilo praktično odgođeno. Tito, koji je za njega do spuštanja u Jugoslaviju, kao i za mnoge druge strance, bio „misteriozni vođa gerile“, pojavljivao se u ulozi autoritativnog vođe sa samostalnim stavom, ličnosti koja je očigledno bila dominantna u pokretu. Od Drugog zasedanja AVNOJ-a počinje i jače naglašavanje njegovih vojnih, političkih i državnih osobina u samim telima narodnooslobodilačkog pokreta.

Maklejn je nastojao da definiše „ovdašnju vrstu komunizma“, izražavajući u suštini mišljenje da je malo onih nepoželjnih osobina koje su svojstvene komunistima i komunizmu uopšte. Ranija britanska strahovanja o prevlasti sovjetske hegemonije Maklejn je sada smirivao naglašavanjem partizanske politike kao više „konstruktivne nego razarajuće“. Britanci su bili opterećeni brigom hoće li se sovjetski interes proširiti na njihovom tradicionalnom području ili će biti zaustavljen. Maklejn je bio preokupiran time, da li će se Tito pokazati kao potencijalni vođa nezavisne jugoslovenske države ili „agent KI“. Odgovor kao da je bio sadržan u njegovoj oceni kao samostalne ličnosti, s tim što je usput ctodavao da je on prijemčiv na spoljne uticaje i da je „spreman da sluša što mu kažemo“. Kao i do tada, predstavnici velikih sila nisu mogli da ne posmatraju odnose s narodnooslobodilačkim pokretom drukčije, nego kroz prizmu svojih odnosa s drugom velikom suparničkom silom, zanemarujući sasvim ili potcenjujući unutrašnji faktor vlastitosti i autonomije.

Za predstavnike Velike Britanije kod Vrhovnog štaba nije bilo sumnje da su komunisti kao vodeća snaga narodnooslobodilačkog pokreta antimonarhistički i republikanski orijentisani, ideološki gledano, jer nisu postavljali pitanje oblika vladavine. Oni su se zadovoljavali da napadaju kralja zbog podrške Mihailoviću, kao nosiocu kolaboracije u Jugoslaviji, ali to nisu radili načelno, iako je monarhija bila za njih zastarela ustanova, nespojiva sa suverenitetom narodnooslobodilačkih odbora i federacijom ravnopravnih naroda.

Izbegavajući sukobe s velikim silama, zapravo s Velikom Britanijom i SSSR-om, rukovodstvo nove Jugoslavije, koje je uočavalo sve zamke nove britanske politike, prihvatilo je Čerčilovu inicijativu, uvereno u svoju snagu i podršku SSSR-a i uviđajući prednosti koje se mogu postići izolovanjem umerenijih građanskih slojeva i produbljivanjem podela u njihovim redovima. Ono je polazilo od stava da odluke u Jajcu omogućuju dalji razvoj revolucije i njenu pobedu, nezavisno od činjenice što, obazrivo formulisane, vode računa o odnosima unutrašnjih snaga i posebnim interesima velikih sila, pre svega u vezi s pitanjem monarhije. AVNOJ nije spominjao promene u društveno-ekonomskim odnosima, a na drugoj strani nije do oslobođenja Beograda ostvarivao zakonodavnu funkciju. Za vodstvo nove Jugoslavije bilo je bitno da se međunarodno priznanje revolucionarnih promena postigne bezbolno, da njeni predstavnici posle rata ne čekaju u hodnicima mirovne konferencije, da NOVJ dobije pomoć u oružju, a NKOJ za obnovu porušene zemlje — ukratko, da promene u biću društvenog sistema i revolucionarna smena vlasti, izvršene u okvirima antifašističkog rata, dobiju „legalni plašt“. Prepiska između maršala Tita i britanskog premijera, započeta posle drugog zasedanja AVNOJ-a i Teheranske konferencije, polazila je od uzajamno suprotnih težnji. Dok je maršal Tito tražio da se odluke AVNOJ-a tretiraju kao zakon, čija revizija ne dolazi u obzir, tim pre što se, zbog ratnih uslova, AVNOJ ne može ponovo sastati, dotle je britanski premijer branio interese monarhije i tražio razumevanje za kralja Petra II Karađorđevića, zalažući se za njegov povratak u Jugoslaviju i učešće u borbi protiv neprijatelja.

Prišavši politici kompromisa Velike Britanije u Jugoslaviji, sovjetska vlada je februara 1944. preko Dimitrova sugerisala određen pristup Titu u prepisci sa britanskim premijerom. Iz Dimitrovljeve poruke Titu može se videti da su se Staljin i Dimitrov zalagali za jedinstvenu vladu u Jugoslaviji, ali pošto kairska vlada i Mihailović budu eliminisani. Drugi uslov sadržan je u priznanju vlade AVNOJ-a kao jedine vlade Jugoslavije, koja treba da se „potčini zakonima AVNOJ-a“. Ako kralj Petar II bude prihvatio ove uslove onda se AVNOJ ne bi protivio saradnji s njim, s tim da pitanje monarhije rešava narod posle oslobođenja Jugoslavije.

Razgovori između predstavnika nove Jugoslavije i kraljevske vlade nisu dolazili u obzir dok se iz ove ne ukloni Mihailović, kojega je i sam Čerčil označavao kao „mlinski kamen” oko vrata mladoga kralja. Padom Purićeve vlade maja 1944, pod koncentričnim pritiskom svih snaga zainteresovanih za stvaranje jedinstvene vlade u Jugoslaviji, otvoreni su putevi pregovora, koje je vodio dezinirani predsednik jugoslovenske vlade u izbeglištvu dr Ivan Šubašić, prihvatljiv za narodnooslobodilački pokret kao političar neumešan u svađe srpskog i hrvatskog bloka u emigraciji, koji su uprkos svojoj podeljenosti zajednički vodili politički i propagandni rat protiv narodnooslobodilačkih snaga u Jugoslaviji. Šubašić nije sastavio vladu, već je na pregovore došao kao predsednik vlade koju tek treba obrazovati, u saglasnosti s predstavnicima NKOJ-a.

Purićev naslednik Šubašić bio je Čerčilov izabranik, ali i ličnost koja je odgovarala vodstvu narodnooslobodilačkog pokreta, jer se rano distancirao od ekstremne hrvatske grupacije u emigraciji i londonske vlade, počevši najranije od svih hrvatskih političara u inostranstvu da ispoljava razumevanje za narodnooslobodilački pokret. Predstavljao je uglednu ličnost kao prvak HSS i ban Banovine Hrvatske. Isticao je da nije monarhist, ali nije istupao ni kao principijelni protivnik monarhije. Jugoslovenski orijentisan, izdavao se i za panslovena. Šubašić, međutim, nije imao jača uporišta ni u emigraciji ni u zemlji. Porazom srpske građanske politike u zemlji i u emigraciji nejak i nedorasli kralj je ostao sam na sceni velikih međunarodnih kombinacija oko buduće sudbine Jugoslavije. Šubašićeva vlada ostala je bez ijednog istaknutijeg srpskog građanskog političara. Hrvatski političari napadaće Šubašića da je učinio suviše ustupaka Titu, a srpski građanski krugovi su njegovu vladu i pregovore sa Titom označavali kao slom srpske politike, jer su sada „dva Hrvata” odlučivala o Jugoslaviji, svaki od njih kao eksponent jedne od suparničkih velikih sila. Kao i u svim sličnim analizama gubila se iz vida samosvojna revolucija u Jugoslaviji i njeno vlastito opredeljenje.

Govoreći 24. maja 1944. u Donjem domu o budućem razvoju događaja u Jugoslaviji, Čerčil je isticao da je narodnooslobodilački pokret nagovestio da nema nameru da menja društveni sistem i vlasništvo u Srbiji. Podilazio je u datoj situaciji, obeleženoj uklanjanjem Mihailovića iz vlade i naterivanjem Purićeve vlade na ostavku, Srbima kao narodu sa

istorijskom prošlošću. Srbije se prisećao kao zemlje u kojoj je izbila iskra koja je zapalila požar prvog svetskog rata. Naglašavajući da pamti istorijsko povlačenje srpske vojske preko planina u prvom svetskom ratu, nije propuštao da ne pomene da se danas veliki deo Srba bori na strani Tita. Uznosio je Titovu ličnost, istovremeno navodeći da se maršal u svojstvu vođe jugoslovenskih rodoljuba u velikoj meri uzdržavao od „očitovanja komunističke strane svoje ličnosti“.

Formalno priznanje NOVJ na Teheranskoj konferenciji uticalo je na razvijanje njenih vojnih veza sa saveznicima u prvoj polovini 1944, upravo u vreme političke borbe vodstva narodnooslobodilačkog pokreta za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Aprila te godine Vrhovni štab je uspostavio veze sa savezničkim vojnim vlastima u SSSR-u i Velikoj Britaniji poslavši svoje misije u Moskvu i London, preko Alžira. Iako formalno vojnog statusa, one su, pored pitanja vojne pomoći NOVJ, uključujući naoružanje, razmatrale i politička pitanja koja su iskršavala u vezi s borbom nove Jugoslavije za međunarodno priznanje. Tako je sovjetska vlada zaključila s NKOJ-em preko Vojne misije NOVJ u Moskvi dva ugovora o zajmu: jedan od milion rubalja i drugi u iznosu od dva miliona dolara. Za razliku od Moskve i Londona, Vašington je odbio da primi misiju Vrhovnog štaba, nastavljajući da sa simpatijama gleda na Mihailovića, rukovođen posebnim interesima SAD, koji su izlazili iz okvira britanske i sovjetske politike u Jugoslaviji. Na osnovu sporazuma Vrhovnog štaba s britanskim vojnim vlastima, u prvoj polovini 1944. u Italiji i na Bliskom istoku obučavani su tenkisti i avijatičari NOVJ, od kojih je u Graveni formirana tenkovska brigada NOVJ, odnosno lovačke i bombarderske eskadrile, koje su — u sastavu britanskih vazdušnih snaga, ali s jugoslovenskim oznakama — učestvovala u operacijama nad Jugoslavijom. Od boraca NOVJ, političkih emigranata jugoslovenskog porekla i ratnih zarobljenika obrazovana je na tlu SSSR-a, u Tuli, 1. jugoslovenska brigada, koja se na frontu pojavila u fazi završnih borbi za oslobođenje Jugoslavije.

Nemci su — uoči odlučujućih vojnih akcija, koje su rešavale sudbinu njihove vojne sile na Balkanu, a na drugoj strani u vreme raščišćavanja terena za razgovore između predstavnika NKOJ-a i umerenije jugoslovenske buržoazije o ukidanju paralelizma vlada — preduzeli poslednji poduhvat da unište vojni i

politički centar jugoslovenske revolucije s maršalom Titom na čelu: padobranski desant na Drvar. U vreme desanta Drvar je bio centar nove Jugoslavije, u kome su radili Vrhovni štab, CK KPJ, AVNOJ, NKOJ, rukovodstva SKOJ-a i USAOJ-a, Tanjug, Oficirska škola, partijski kurs pri CK KPJ, savezničke vojne misije. Od 2. do 4. maja 1944. tu je održan Drugi kongres USAOJ-a.

Pripremajući desant na Drvar, neprijatelj je do 25. maja 1944. grupisao snage oko slobodne teritorije u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj. Operacija pripremana u štabu 2. oklopne armije prvih meseci te godine, poznata pod imenom „Skok konjića“, sastojala se u tome da se grupa od oko 900 padobranaca, sakupljenih iz raznih SS-jedinica, izvežbanih na aerodromu u Kraljevu, spusti u Drvarsku kotlinu, uništi Vrhovni štab, zarobi vrhovnog komandanta NOV i POJ i savezničke misije, te razbije snage NOVJ koje su branile slobodnu teritoriju. Uz velike napore i žrtve Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, komiteta Partije i SKOJ-a, slušalaca Oficirske škole, građana, kao i intervencijom delova 6. proleterske i 9. divizije, zadržan je napad neprijateljskih padobranaca 25. maja, izveden u talasima, a vrhovnom komandantu omogućeno da izađe iz pećine u kojoj se nalazilo sedište Vrhovnog štaba i napusti Drvar, koji su Nemci zauzeli tek sutradan. Tito je avionom tipa dakota, sa sovjetskom posadom, napustio tlo Jugoslavije u noći između 3. i 4. juna, odvajajući se prvi put u toku narodnooslobodilačkog rata od svojih jedinica, i prebacio se u Italiju, odakle je britanskim razaračem stigao na Vis, utvrđeno ostrvo koje su branili 26. divizija NOVJ i britanski komandosi.

Nemačke snage — koje su pokušale da unište Vrhovni štab i dezorganizuju pozadinu oslobođene teritorije u važnom području srednje i zapadne Bosne, Dalmacije i Like — naišle su na jak otpor jedinica 1, 6. i 8. korpusa. NOVJ je uspela da izbegne uništenje, da nanese Nemcima gubitke i povрати teritoriju izgubljenu za vreme drvarske operacije. Polovinom juna nemačke snage su se povukle na polazne položaje. Naređujući elastičnu odbranu, Vrhovni štab je nastojao da se jedinice NOVJ ne upuste u teške, dugotrajne i iznuravajuće bitke, s obzirom na predstojeće prenošenje borbe u istočne delove Jugoslavije.

Britanci su, smatrajući da je Titov položaj oslabljen posle desanta i odvajanja od trupa na kopnu, nameravali da na

buduće pregovore na Visu dovedu i kralja Petra II, ali su odustali od toga naišavši na nepopustljiv stav rukovodstva nove Jugoslavije.

Pregovori sa Šubašićem iznenadili su one krugove narodnooslobodilačkog pokreta koji su, neobavešteni o složenosti međusavezničkih odnosa i međunarodnom položaju nove Jugoslavije posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, olako računali da upravo predstoji međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Nerazumevanje je bilo izazvano strahom nekih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta na slobodnoj teritoriji, uglavnom iz redova HSS, da se na Visu ne učine ustupci monarhiji. S druge strane, odustajanje od Mihailovića i imenovanje Šubašića za predsednika vlade, koji je trebalo da postigne sporazum s narodnooslobodilačkim pokretom, oživelo je nade bivših prvaka HSS u zemlji i inostranstvu da će sada, oslonjeni na domobranstvo, ojačati svoj položaj i naterati vodstvo nove Jugoslavije na deobu vlasti s Mačekomim krilom stranke. August Košutić je u proleće 1944. podneo predlog o podeli vlasti između HSS i KP Hrvatske i uravnotežavanju njihovog uticaja obrazovanjem Vrhovnog vijeća Republike Hrvatske od jednog broja većnika ZAVNOH-a i zastupnika HSS izabranih na izborima 1938. Međutim, narodnooslobodilački pokret nije bio zainteresovan za razgovor s predstavnicima jedne razbijene stranke, već za svodenje aktivnosti njenih bivših prvaka u okvire Sporazuma Tito—Šubašić. Za narodnooslobodilački pokret, HSS je bila u suštini mrtva stranka. Na drugoj strani, velikosrpske snage u Jugoslaviji i u emigraciji označavale su napuštanje Mihailovića i davanje mandata Šubašiću kao pobedu hrvatske politike na račun Srbije i njenog položaja u Jugoslaviji.

Trodnevni razgovori na Visu, 14—16. juna 1944, doveli su do zaključenja Viškog sporazuma od 16. juna, po kome su umerenije snage jugoslovenske buržoazije, predstavljene Šubašićem, kojega je kao senka pratio britanski ambasador Stiven-son, morale da se potčine odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a — nezavisno od formalnog momenta što je NKOJ pregovarao s predsednikom vlade kojoj je AVNOJ oduzeo legitimnost, odnosno koja u to vreme nije ni postojala. Šubašić je prihvatio federativno uređenje Jugoslavije, odao priznanje NOVJ pod komandom Josipa Broza Tita, preuzeo na sebe obavezu da izda deklaraciju o priznavanju nacionalnih i demokratskih tekovina narodnooslobodilačke borbe, saglasio se s potrebom pojačava-

nja borbenih napora naroda protiv okupatora i osudio saradnike neprijatelja. NKOJ se, sa svoje strane, obavezao da radi na stvaranju jedinstvenog državnog predstavnštva, odnosno jedinstvene vlade. Dogovoreno je da se pitanje monarhije ne pokreće do konačnog oslobođenja Jugoslavije, kada bi narod po svojoj slobodnoj volji odlučio o obliku vladavine. Šubašićeva vlada je trebalo da se založi za pomaganje narodnooslobodilačke borbe i da očisti diplomatski aparat Kraljevine Jugoslavije od protivnika te borbe. Predviđeno je da u Šubašićevu vladu uđu Sreten Vukosavljević i Drago Marušić. Ona je počela da funkcioniše kao *de facto* predstavnštvo NKOJ-a u inostranstvu. Sporazum je stvorio mogućnost da se revolucionarne promene nastave na legalnoj osnovi, a na drugoj strani uslove da se borba celog „stranačko-političkog i idejnog konglomerata starog društva“ protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog programa revolucionarne društvene transformacije strogo ograniči u narednoj etapi.

Viški sporazum nije ukinuo paralelizam vlada, ali je postojće subjekte doveo u odnos koordinacije, pri čemu je vlada dolazila u položaj izražavanja volje NKOJ-a u pitanjima spoljne politike, pomoći zemlji, rada diplomatskog aparata, pomaganja NOVJ i zalaganja za što jednostavniji borbeni nastup protiv neprijatelja, pod Titovom komandom. Za NKOJ je stvaranje jedinstvene vlade („predstavnštva“) imalo dve faze: prvu, višku, i drugu, u kojoj će tek doći do stvaranja „jedinstvenog predstavnštva“. Sporazum je kompromisno rešenje, sadržavajući izvesno popuštanje NKOJ-a, ali ne i odustajanje od platforme izražene kroz odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Viški sporazum nije bio konačna već polazna tačka u odnosima između pregovarača, jer su se pregovori nastavili narednih meseci u Italiji, ponovo na Visu, u Vršcu i Beogradu, praćeni najraznovrsnijim pritiscima i „otimanjima“ ustupaka u korist kralja i umerenijih građanskih snaga, sve do stvaranja Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ).

Juraj Krnjević, u emigraciji, i drugi bivši rukovodioci HSS, u zemlji, počeli su, posle Visa, da se distanciraju od Šubašića i politike kompromisa, kritikujući ga što je učinio nedozvoljive ustupke narodnooslobodilačkom pokretu, koje su za posledicu imale dalje raspadanje Mačekovog krila stranke. Daleko je važnije, međutim, što rešenjima sporazuma nisu bili zadovoljni Britanci, koji su očekivali da se na Visu obrazuje jedinstvena

vlada, s prevagom umerenijih struja jugoslovenske buržoazije, što je NKOJ odlagao sve dok se ne poboljšaju uslovi. Predsednik NKOJ-a maršal Tito odbio je posle Visa da se odazove pozivu savezničkog komandanta generala Henrija Vilsona za sastanak u Italiji, na koji je inače bio pristao radi koordinacije operacija, predosećajući da Britanci žele da iznude njegove razgovore s kraljem Petrom. Time se obezbeđivao od nametanja novih obaveza. Prema jednoj pretpostavci Titu je iz SSSR-a stavljeno do znanja da suviše pada pod britanski uticaj, što je na njega uticalo da se ne odazove Vilsonovom pozivu.

Izbegavanjem razgovora s Vilsonom došlo je do smanjivanja pomoći NOVJ. Tito se 5. jula 1944. obratio Staljinu s molbom da poseti SSSR. Umesto u Moskvi Tito se našao na sastanku s britanskim premijerom u Napulju i Kazerti 12. i 13. avgusta 1944, na kome je postignut dogovor o ponovnim razgovorima na Visu između NKOJ-a i Šubašića i o objavljivanju deklaracije, odnosno izjave, u skladu s Viškim sporazumom. U istorijskoj nauci nije poznato da li je Tito dobio odgovor na svoje pismo Staljinu, ali je očigledno da je njegov septembarski put u Moskvu vodio preko Italije. Britanski premijer je u Napulju nastojao da u korist monarhije poboljša odredbe tog sporazuma, ubrza stvaranje jedinstvene vlade veštački suprotstavljajući Srbiju revolucionarnim snagama, kao da ona nije bila njihov deo, kako bi za Britaniju obezbedio povoljniji pregovarački položaj u budućim razgovorima sa SSSR-om. Memorandum britanske vlade koji je Čerčil predao maršalu Titu u Italiji polazio je od zahteva da NKOJ u budućoj izjavi za javnost naglasi da se u Jugoslaviji neće uvoditi komunizam, te da se pomoć data NOVJ i, uopšte, oružana sila neće iskorišćavati za nametanje volje narodnooslobodilačkog pokreta. Čerčil je u ovim razgovorima prelazio i preko činjenice da u Istri i Slovenačkom primorju buktu antifašistička borba od početka rata, da na slobodnim teritorijama funkcionišu narodnooslobodilački odbori i da je posle italijanske kapitulacije narod tih krajeva odlučio da se pripoji Hrvatskoj, odnosno Sloveniji. Pod vidom načelnosti, Britanci su istupili s tezom da teritorijalna pitanja ne mogu da se rešavaju pre završetka rata, kako se ne bi prejudicirale odluke mirovne konferencije, dok su u stvari računali da eventualnim desantom u Istri i Slovenačkom primorju i prodorom kroz „Ljubljanske vratnice” stignu u Beč pre trupa Crvene armije.

Za Nemce je Balkan od jeseni 1943, a posebno u rano proleće naredne godine, sve više dobijao na značaju. Nemački front u Italiji bio je probijen aprila 1944, i saveznici su, posle dugog zadržavanja na fortifikacionoj liniji Apenina, kod Monte Kasina, juna meseca ušli u italijansku prestonicu. Šestog juna počela je dugo pripremana operacija „Overlord” iskrcavanjem zapadnih saveznika na obale Normandije. Crvena armija napredovala je nezadrživo prema Rumuniji. Nemačka Grupa armija „E”, jačine preko 350.000 ljudi, nalazila se na Egejskom arhipelagu, u Grčkoj i Albaniji. Njeno izvlačenje na sever bilo je ugroženo sovjetskim napredovanjem, rasplamsavanjem narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i Makedoniji, a posebno prodorom jedinica NOVJ u Srbiju u proleće 1944. Prema britanskim shvatanjima, Srbija je u novoj situaciji, kada se težište narodnooslobodilačke borbe prenosilo sa zapada Jugoslavije na istok, dobijala specijalan značaj kao Vandeja jugoslovenske revolucije i monarhistički centar, antifašistički ali i antipartizanski raspoložena, s kojom je narodnooslobodilački pokret tek trebalo da se „izmiri”. Pri tome su Britanci, uprkos izveštajima svojih oficira, gubili iz vida da je narodnooslobodilačka borba u Srbiji sve aktivnija i da se četnički pokret raspada. Oni su sračunato podržavali tezu o nesigurnoj Srbiji, prelazeći preko poleta narodnooslobodilačke borbe u njoj, stvaranja novih brigada i divizija, trajno slobodne teritorije na njenom jugu, da bi se lakše dogovorili sa Staljinom o podeli uticaja u Jugoslaviji. Vodstvo nove Jugoslavije je takođe shvatalo značaj Srbije, vojni i politički, pre svega sa stanovništa borbe za međunarodno priznanje, prozirući cilj britanske politike, koja je težila da ostvari kompromis u Jugoslaviji, na štetu interesa narodnooslobodilačkog pokreta, prenamaglašavanjem snage četništva u Srbiji i njene monarhističke tradicije. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta nije previđalo značaj srpske zemlje ni u svojim ranijim planovima o širenju narodnooslobodilačke borbe na sve krajeve Jugoslavije i uništavanju četničkih uporišta u njenim istočnim delovima. Pokušaji jedinica NOVJ da prodru u Srbiju u jesen 1943. i proleće 1944. pokazali su se preuranjeni zbog opšteg stanja na savezničkim frontovima i uporne odbrane nemačkih snaga, pojačanih četničkim i bugarskim jedinicama.

Na osnovu naređenja Vrhovnog štaba, Udarne grupa divizija, sastavljena od 2. i 5. divizije, a jačine oko 5.000 boraca, pokušala je početkom marta 1944. da prodre u Toplicu i

Jablanicu i stvori uporište za prodor novih, jačih snaga. Nije međutim, uspjela da pređe Ibar i produži prema Toplici i Jablanici, jer su joj put preprečavale jake snage Nemaca, Bugara, četnika, Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i muslimanske milicije. Skrećući prema zapadnoj Srbiji, gde je, prema narednju Vrhovnog štaba od 21. aprila, trebalo da joj se pridruže dve divizije 3. korpusa, Udarne grupa je doprla do Maljena i Povlena, ali je maja morala da se povuče preko Lima. Tog i narednog meseca obrazovane su u Srbiji 21, 22, 23, 24. i 25. divizija.

Odlučujući se maja 1944. da prenese težište narednih operacija u Srbiju, Vrhovni štab je imao u vidu — pored tamošnjeg poleta narodnooslobodilačke borbe, uz stvaranje novih jedinica NOVJ, a raspadanje četničkih formacija — i tekuće napore za međunarodno priznavanje nove Jugoslavije, spajanje s trupama Crvene armije, kao i krizu satelitskih režima u Rumuniji i Bugarskoj. Vrhovni štab je, istovremeno, računao da prodorom u Srbiju spreči povlačenje nemačkih snaga iz Grčke Vardarsko-moravskom dolinom odnosno njihovo povezivanje s nemačkim snagama u Srbiji. Nastojeći da parališu predstojeće akcije NOVJ, Nemci su organizovali topličko-jablaničku operaciju, iskorišćavajući Bugare i četnike, s ciljem da unište srpske divizije, a na drugoj strani intenziviraju borbe za odbacivanje 2. udarnog korpusa iz doline Lima, koje su vođene jula 1944. godine. Operativna grupa divizija — koju su sačinjavale 2. proleterska, 5. i 17. divizija NOVJ — otpočela je prodor prema planini Rogozni, komunikaciji Kosovska Mitrovica—Novi Pazar i reci Ibru 28. jula. Nemačka komanda je avgustovskim operacijama u Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini pokušavala da olakša pritisak NOVJ na glavnom frontu u Srbiji. Povlačenjem 1. bugarskog okupacionog korpusa krajem avgusta Nemci su ostali bez najvernijeg saveznika na srpskoj teritoriji.

Prvi proleterski i 12. korpus — koji su nadirali preko Zlatibora, Užica, Maljena i Suvobora, odnosno preko Tare — ovladali su 20. septembra 1944. zapadnom Srbijom. Operativna grupa divizija prodrla je preko Kopaonika u Toplicu. U zapadnoj Srbiji i Šumadiji našlo se grupisano osam divizija NOVJ.

Od sredine marta do jula 1944. partizanskim operacijama u Srbiji rukovodio je Petar Stambolić, u svojstvu vršioca dužnosti

komandanta Glavnog štaba. Deo Glavnog štaba za Srbiju, s komandantom Kočom Popovićem, spustio se na improvizovani aerodrom kod Kosančića u noći između 10. i 11. jula i preuzeo rukovođenje operacijama. Uoči prodora Operativne grupa divizija, na srpskoj teritoriji borilo se pet divizija pod komandom Glavnog štaba Srbije.

U vreme kada je počinjala bitka za Srbiju, avgusta 1944, na njenom tlu su obrazovani 13. i 14. korpus NOV Jugoslavije, a na slobodnoj teritoriji, u Toplici, vršene pripreme za osnivanje Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije i održavanje Antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije; ovaj skup je odložen na predlog maršala Tita, koji je, najverovatnije, računao da ga treba održati u oslobođenom Beogradu. Saradjući s britanskim vazduhoplovstvom, snage NOVJ u Srbiji su početkom septembra napadale prugu u dolini Južne Morave, kojom su se Nemci povlačili prema severu. Ova operacija, poznata kao „Nedelja pacova“, uglavljena je sa savezničkim komandantima još prilikom boravka maršala Tita u Italiji.

Tokom 1944. narasle su i snage NOVJ u Makedoniji, zahvaljujući prenošenju narodnooslobodilačke borbe u sve njene krajeve, čemu je naročito doprineo februarski pohod Glavnog štaba Makedonije preko Vardara u istočnu Makedoniju i dalje prema severu. Plamen antifašističkog otpora prenošen je od grčko-jugoslovenske granice na sever do Kumanova. Stvarane su nove makedonske jedinice NOVJ i kovalo bratstvo po oružju između makedonskih i srpskih boraca, kao i između Makedonaca i Albanaca. Krajem avgusta narodnooslobodilačke snage Makedonije formirale su 41. diviziju NOVJ.

U leto 1944. bugarska vlast u Makedoniji se raspala. Sredinom septembra obrazovane su nove makedonske divizije NOVJ: 42, 48, 49. i 50. Makedonske snage borile su se tog leta kako protiv Bugara i Nemaca, tako i protiv balista. Posle 9. septembra, kada je Bugarska ispala iz rata, starešinski kadar 5. bugarske armije je, uglavnom, predao oružje Nemcima. Priliv novih boraca omogućio je oktobra meseca formiranje 16. i Bregalničko-strumičkog korpusa, najvećih jedinica NOVJ u Makedoniji. Na njenom tlu vođene su dvomesečne borbe s jedinicama nemačke Grupe armija „E“, koja se povlačila iz Grčke. U bitkama za oslobođenje istočne Makedonije sudelovale su i jedinice 1. i 4. bugarske armije, na osnovu sporazuma

Glavnog štaba Makedonije i predstavnika vlade Otečestvenog fronta, a uz saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Nezadrživo napredovanje trupa Crvene armije prema Balkanu dovelo je 23. avgusta do bukureštanskog ustanka, a 9. septembra, posle kapitulacije Bugarske, do obrazovanja bugarske vlade Otečestvenog fronta. Crvena armija izbila je na jugoslovensko-rumunsku granicu kod Turn Severina, uspostavljajući 12. septembra vezu s jedinicama NOVJ na Dunavu. U to vreme NOVJ je imala oko 450.000 boraca, raspoređenih u 15. korpusa, s pedesetak divizija, i po živoj sili zauzimala četvrto mesto među savezničkim armijama.

Jedinice NOVJ krenule su u forsiranje Ibra, Lima i Drine s položaja u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni. Operativna grupa divizija razbila je četnike na Kopaoniku i spojila se s jedinicama Glavnog štaba Srbije. Prvi proleterski korpus napadao je preko Lima i Zlatibora, a 12. korpus, prešavši Drinu kod Višegrada 6. septembra, nastupao preko Tare. Naredjenjem vrhovnog komandanta NOV i POJ, od 1. proleterskog i 12. korpusa, s ukupno osam divizija, obrazovana je polovinom septembra Prva armijska grupa NOVJ, pod komandom Peka Dapčevića i Mijalka Todorovića.

Front kontrarevolucije nalazio se u potpunom rasulu. Krajem avgusta 1944. kralj je raspustio Vrhovnu komandu i razrešio Dražu Mihailovića dužnosti njenog načelnika. Dva Mihailovićeva pokušaja septembra meseca da sprovede opštu mobilizaciju nisu imala uspeha. Petar II Karađorđević je početkom tog meseca uputio poziv patriotima da učestvuju u oslobođenju zemlje pod komandom maršala Tita. Mihailović je prešao Drinu a 17.000 četnika napustilo Srbiju i nastavilo u zimu 1944/1945. povlačenje kroz Bosnu prema zapadu. Beograd su napustili Nedić i Ljotić s najbližim saradnicima.

Pred vojnim raspletom u Srbiji i istočnim delovima Jugoslavije, a na drugoj strani uoči sastanka Čerčila i Staljina, Britanci i Šubašić su pojačavali pritisak na rukovodstvo nove Jugoslavije radi stvaranja jedinstvene vlade pre nego što dođe do susreta vođa SSSR-a i Velike Britanije u Moskvi, ali je maršal Tito odbacivao njihove zahteve pozivajući se na to da je u tom času najvažnija borba za oslobođenje zemlje.